

Мавзу: Шарқ Уйғониш даври сиёсий ҳуқуқий таълимотлари

Режа:

Кириш.

- 1. Форобийнинг давлат, ҳуқуқ ва ҳокимият ҳақидаги таълимоти.**
- 2. Ибн Синонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.**
- 3. Абу Райхон Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.**
- 4. Ибн Рушднинг сиёсий ҳуқуқий қарашлари.**
- 5. Ибн Халдуннинг сиёсий ҳуқуқий таълимоти.**

Хулоса.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Кириш.

Мустақилликка эришганимиздан кейин халқимизнинг ўз юрти, тили, маданияти, қадриятлари тарихини билишга, ўзлигини англашга қизиқиши ортиб бормоқда. Бу - табиий ҳол. Одамзод борки, авлод-аждоди кимлигини, насл-насабини, ўзи туқилиб вояга етган қишлоқ, шаҳар, хулласки, Ватанининг тарихини билишни истайди.

Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмақда. Бу қадимий ва табарруқ тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку файзини, маҳобатини йўқотмаган осори атиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. Бешафқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин¹.

Миллий давлатчилик илдизлари уч минг йиллик тарихга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси XXI аср бўсағасига келиб ўз миллий мустақиллигини қўлга киритди. Бой миллий-маънавий меросимизни қайтадан кашф этиш, ўзликни англаш, аجدодларимиздан мерос миллий қадриятларни, узок тарихга эга бўлган миллий давлатчилигимиз

¹Тарихий хотирасиз келажак йўқ. И.А. Каримов. Тарихчи олимлар ва журналистлар билан суҳбат. "Мулоқот" журнаlining 1998 йил 5-сони

анъаналарини таҳлилдан ўтказиш кун тартибига чиққан долзарб вазифалардан бўлиб қолди. Миллий қадриятлар ва маънавий-илмий меросни замонавий умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириш миллий истиқлолни мустаҳкамлаш ишининг муҳим бир қисмидир. Айни пайтда, миллий давлатчилигимиз тарихини, юртимизда давлат ва қонунчилик борасидаги сиёсий-ҳуқуқий билимларнинг ривожланиши жараёнларини яхши англаб, билиб олиш учун жаҳон тарихидан, дунё мамлакатларида бу соҳада кечган жараёнлардан яхши хабардор бўлиш зарур.

Мамлакатимиз Президенти таъкидлаганидек: "Эркин фуқаролик жамиятига дунёдаги кўп-кўп давлатлар асрлар давомида тўпланган тажриба ва демократик анъаналарни ривожлантира бориб етиб келган. Биз бундай жамиятни қуришни, барпо этишни орзу қилмоқдамиз ва шунга интилоқдамиз. Лекин бу гўзал орзуга эришмоқ учун тинимсиз интилиш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини такомиллаштириш, умуминсоний қадриятларни ижодий ўрганиб, ўз заминимизга татбиқ этиш лозим"¹.

Бинобарин, вақт ўтган сари инсоният орттирган тарихий тажриба ва билим, маънавий-маданий мерос кўлами ортиб бораркан, ўз навбатида тарихнинг ҳам давр учун бўлган аҳамияти кучайиб боради.

Дастлабки сиёсий-ҳуқуқий фикрлар барча халқларда, қадимги Шарқда ҳам, антик ғарбда ҳам: афсона, ривоятлар негизида шаклланган. Уларга кўра, ердаги тартиблар умумбашарий, коинот тартибларининг узвий қисми ва келиб чиқиши жиҳатидан – илоҳийдир. Ана шундай тушуниш узоқ давр мобайнида Шарқда, кейинчалик ғарбда ҳам инсонлар, улар ўртасидаги муносабатлар, азалдан белгиланганлигига асосланиб барқарор дунёқарашни шакллантирди. Дастлаб пайдо бўлган сиёсий ҳуқуқий ғоялар ҳақида сўз кетганда Ўрта асрлардаги Шарқ Уйғониш (Ренессанси) даври сиёсий ҳуқуқий қарашларига тўхталиб ўтмасдан бўлмайди, сабаби айтиш мумкин шу даврдаги сиёсий ҳуқуқий ғоялар жаҳон халқлари сиёсат, ҳуқуқ масалалари ривожланишида катта рол ўйнайди. Шарқда илк Уйғониш даври деб аталган

¹ Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз.7 — Т., “Ўзбекистон”, 1999.

IX-XII асрларда Туронзамин халқлари жаҳон илм фани, маданияти маънавияти тараққиётига буюк ҳисса қўшиб, тарих саҳифаларига ўз номларини абадул-абад муҳрлаган улуғ сиймоларни тақдим этди. Ана шу асрларда яшаб ижод этган жаҳонга машҳур алломаларнинг муборақ номлари Шарқ ва Ғарбда фахр-ифтихорла тилга олинади. Бунинг қатор сабаблари бор, албатта.

Асосий сабабларидан бири илк Уйғониш даври мутафаккирларининг илмий таълимотларининг тор миллий қобикда ўралиб қолмаганлигидадир. Улар илм-фан ва маданиятнинг қайси соҳаси хоҳ табиий, ижтимоий, гуманитар, хоҳ диний дунёвий жабҳаси бўйича шуғулланишган бўлишса, ўша соҳада буюк кашфиётлар қилишди, ўтмиш донишмандларидан ҳеч бири эгаллай олмаган фаннинг нурафшон чўққиларини эгаллаб олишди. Алломаларнинг кўпчилиги илм-фан ва маданиятда янгича йўналишларни, янгича тафаккур услубини ихтиро қилишди. Яратган илмий таълимотларни фақат улар яшаган давр, халқ ва миллат учунгина эмас, кейинги авлодлар ва умумбашарият ҳамда ҳозирги давр ва инсоният истиқболи учун ҳам жуда зарур ва муҳимдир.

Буюк зотлар, қомусий ақл эгаларининг деярли ҳаммаси айна бир пайтнинг ўзида ҳам илмий-ижодий фаолиятда, ҳам амалиётда фаол иштирок этишди, қайноқ ҳаёт марказида бўлишди, сўзни иш билан боғлаб олиб боришди, ҳар доим халқ билан ҳамнафас бўлишди.

Уйғониш даври алломаларининг инсониятни ҳозиргача лол қолдириб келаётган жиҳатларидан тағин бири маънавиятларининг ғоят даражада кенг ва чуқурлигидадир. Уларнинг бу фазилатларини сўз билан таърифлаб бўлмайди. Алломаларнинг буюк ватанпарварлиги, илмга, инсонга, бани башариятга меҳр-муҳаббатлари, адолатпарварликлари, эзгу мақсадлар йўлида хизмат қилишни ҳаётларининг мазмун-моҳияти, бош мақсади деб билганликлари бутун инсоният учун, ҳозирги ва келгуси авлод учун энг катта сабоқ, таълим-тарбия мактабидир.

Шу ўринда бир савол туғилади, нимага IX- XII асрлар Марказий Осиёда илк Уйғониш даври деб айтилади? Нима ундан олдин Марказий

Осиёда маданият, фан, санъат ва адабиёт бўлмаганми? Йўқ ундай эмас, тарихга назар ташлайдиган бўлсак араблар бостириб келмасидан олдин Ўрта Осиё маданияти юксак даражада бўлган, аммо араблар истилоси даврида бу маданият топталган. Араблар босқинидан сўнг бу маданиятни қайта тиклаш бошланган. Ана шу қайта тиклаш асносида Уйғониш даври вужудга келган. Ренессанс даврида жаҳон маданиятига улкан ҳисса қўшган буюк олиму фузалолар, фан ва маънавият соҳиблари етишиб чиқдилар.

Бугунги мустақил ишимда айна шу давр алломаларининг сиёсий, ижтимоий, диний ва дунёвий қарашларини ёритиб беришга ҳаркат қилганман.

Мавзунинг долзарблиги шундаки, Ўрта асрлар Шарқ Уйғониш даври сиёсий ҳуқуқий ғоялари жаҳон мамлакатлари сиёсат ва ҳуқуқ соҳалари ривожланишида муҳим ҳисса қўшган. Бундан ташқари миллий давлатчилигимизнинг шаклланиши, ҳозирда юртимизда амалда бўлган сиёсий тизимнинг барқарор бўлишида Илк Уйғониш даври уламоларининг ўрни бекиёсдир. Шундай экан, бу даврда яшаб ижод қилган бобокалонларимизнинг сиёсий ҳуқуқий қарашларини ўрганиш ҳар бир талаба учун қизиқ ва шу билан бирга муҳим ҳисобланади.

Мустақил иш мавзусининг ўрганилганлик даражаси.

Мавзуни бир қатор олимлар ўрганганлар ва мазкур мавзу юзасидан илмий ишлар қилганлар. Булардан профессор Бобоев Х.Б., ю.ф.н. Феруза Муҳиддинова, Х.Б. Тошқулов.Ж.Ў. лар алоҳида аҳамият билан мавзуни кенг қамровли асосда ўрганганлар. Бундан ташқари жаҳон олимларидан В.С.Нерсесянц, Лейст ва бошқалар ҳам ўзларининг илмий ишларида тўхталиб ўтганлар. Улар мавзуни биз учун катта аҳамиятга эга маълумотларни аниқ ва лўнда ёритиб берганлар.

Илк Уйғониш даври мутафаккирлари сиёсий ҳуқуқий қарашлари тўғрисида Феруза Муҳиддинова ўзининг “Форобий сиёсий ҳуқуқий таълимотида қонун ва қонунчилиқни такомиллаштириш концепцияси “номли

қўлланмасида ва Бобоев Б. Ҳ. ва бошқалар “ Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи “ дарсликларида бу мавзунини кенг ёритиб беришган.

Мустақил иш мавзусининг объекти ва предмети-мустақил ишинини номи, яъни Шарқ Уйғониш даври сиёсий ҳуқуқий таълимотларини ўрганиш ташкил этади.

Мустақил ишининг тузилиши.

Мазкур мустақил иши, кириш, 5 та параграф, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

Мустақил ишининг 1-параграф “Фаробийнинг давлат, ҳуқуқ ва ҳокимият ҳақидаги таълимоти” деб номланиб, Абу Наср Фаробий сиёсий ҳуқуқий қарашлари ва “Фозил одамлар шаҳри” асаридаги фозил шаҳар ҳукмдори тавсифи берилган.

2- параграф эса “Ибн Синонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари” деб номланади. Унда Ибн Синонинг давлат ҳукмдори қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги фикрлари ёритилган.

Қомусий олим Абу Райхон Берунийнинг ижтимоий сиёсий ғоялари 3-параграфда ёритиб берилган.

Шунингдек, 4 ва 5 параграфларда уйғониш даври араб мутафаккирларидан Ибн Рушд ва Ибн Халдунларнинг сиёсий ҳуқуқий қарашлари ўз аксини топган.

1.Абу Наср Форобийнинг давлат, ҳуқуқ ва ҳокимият ҳақидаги таълимоти.

Инсон табиатан эркинликка, эзгуликка интилиб яшайди. Бундай эҳтиёжларнинг барча учун умум бўлган қоидаларини ва уларнинг тартиботларини ташкил этишда давлатга бўлган эҳтиёж вужудга келади. Мана шундай эҳтиёж маърифий ва маданий таълимотларнинг ҳосиласи сифатида умуминсоний қадриятларнинг меъзонларини шакллантириб келган.

Айни пайтда, кишилик жамиятининг ўзаро урушлар ва ихтилофлар билан боғлиқ даврларида янги маърифий таълимотлар ҳалоскор ҒОЯ сифатида вужудга келган. Айнан, IX ва XIII асрлар Ўрта Осиё тарихида шундай мураккаб давр бўлган. Халқнинг ўз мустақиллиги учун курашиши, бунда хуррият ва инсон эркинлиги ғоялари миллатни маънавий юксалишига олиб келган. Бу даврда дунёга машҳур Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк каби файласуф, сиёсатчи тарихчи олимлар шу даврда яшаб ижод этдилар. Бу давр ўз мазмуни, салмоғи жиҳатидан Ўрта Осиё Уйғониш даври деб тарихга киради. Уйғониш даври маданиятининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардан иборат эди:

1. Дунёвий маърифатга интилиш, бу йўлда ўтмиш ва қўшни мамлакатларнинг маданияти ютуқларидан кенг фойдаланиш, айниқса, табиий — фалсафий, диний, тарихий ҳамда ижтимоий илмларни ривожлантириш.

2. Табиатга қизиқиш, табиатшунослик илмларининг ривож, рационализм, ақл кучига ишониш, асосий эътиборни ҳақиқатни топишга қаратилган фанларга бериш, ҳақиқатни инсон тасаввури, илмининг асоси деб ҳисоблаш,

3. Инсонни улуғлаш, унинг ақлий, табиий, рухий,бадий, маънавий фазилатларини асослаш, инсонпарварлик юқори ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш, комил инсонни тарбиялаш.

4. Универсаллик — қомусийлик барча табиат ҳодисалари билан қизиқиш ва унинг моҳиятига интилиш.

5. Давлат қурилиши ва бошқарувининг назарий негизлари адолат, ахлоқ тамойилларида шакллантириш, уларнинг ҳуқуқий ҳамда амалий асосларини ривожлантириш.

6. Давлат рахбари ва хизматчиларининг фаолият даражалари таснифлари, масъулияти меъзонлари тизимининг назарий негизларини яратиш.

Шу даврнинг йирик намоёндаларидан бири Туронзамину Шарк оламининг, бутун инсониятнинг илм-фани, маданияти ва маърифати тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган буюк мутафаккир, илк Уйғониш даврининг қомусий алломаси Абу Наср Фаробийдир. Абу Наср Форобийчалик буюк аллома унинг замонасидагина эмас, балки ундан олдин ҳам бўлмаган. Айтишларига қараганда,-дейди Ал-Байҳақий,-ҳакимлар аслида тўртга бўлган, иккитаси исломдан олдин чиққан Арасту ва Искандар (Афрудусий) бўлишган бўлса, кейинги иккитаси ислом даврида етишган Абу Наср Фаробий билан Абу Али ибн Синодир.

Замондошлари орасида ҳеч бир олиму фузало илм-фанда Форобий даражасига эриша олмаган. Абу Наср Форобий дунёда тан олинган файласуф бўлиш билан бир қаторда йирик тилшунос, мантиқчи, риёзатчи, социолог, филолог, тиббиётчи мусиқа илмининг улкан назариётчиси ҳамда етук сиёсатшунос олим ҳамдир.

Абу Наср Форобийнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотида қонунчиликни тако-миллаштириш концепциясини ўрганишда, жамиятнинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланишининг сабаблари борасидаги Форобийнинг фикрларини ўрганиш аҳамиятлидир. Абу Наср Форобийнинг фикрича, инсон ўз табиатига кўра ижтимоийдир ва фақат ўзаро боғлиқликда, жамоа бўлиб

яшай олади. Чунки ҳар қандай инсон ўзининг оддий кундалик эҳтиёжларини кондиршиш учун у бошқаларнинг ёрдамига зарурат сезади, бошқалар ҳам худди шу каби ўзаро муносабатлар ўрнатишларига тўғри келади. Шундай қилиб, ҳаётий эҳтиёж инсонда жамоатчилик ҳиссини пайдо қилади ва ўзаро мулоқотни келтириб чиқаради. Абу Наср Форобий «Фозил одамлар шаҳри» номли рисоласида шундай ёзади: «Табиатига кўра ҳар бир одам шундай тузилганки, ўзининг яшаши ва муаммаллиқнинг энг юқори даражасига етиши учун унга жуда кўп нарсалар керак бўлади. Ваҳоланки, эҳтиёжидаги ҳамма нарсалар билан у ўзини ўзи таъминлай олмайди ва бунинг учун унга одамлар жамияти керак бўлади, жамиятдаги одамларнинг ҳар бири унга зарур нарсаларни етказиб беради.»

Абу Наср Форобий жамият пайдо бўлиши ҳақида ўз концепциясини илгари сўради. Одамларнинг ўзаро бирлашишлари сабаблари сифатида қуйидаги энг муҳим шарт-шароитларни эътироф этади: аввало, инсонлар, бир-бирининг ёрдамига муҳтождирлар, шу нуқтаи назардан уларнинг ижтимоий вазият ва ҳолатлари бир хилдир; иккинчидан, бир жамиятга бирлашган одамларнинг ҳар бир инсон эҳтиёжларини кондиршишга йўналтирилган фаолияти ҳам ижтимоий, ҳам индивидуал муаммаллиқни қўлга киритишга хизмат қилади. Шу боис ҳам кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши, Абу Наср Форобий фикрига кўра, эзгу мақсадларга асослангандир. Масаланинг шу тариқа англаниши фозил шаҳар (давлат)лар пайдо бўлиши заруратининг муҳим ижтимоий-фалсафий асосидир, зеро бундай шаҳар (давлат)лар Абу Наср Форобий томонидан кишилиқ бирлашмаларининг энг олий шакли деб эътироф қилинади.

Абу Наср Форобийнинг жамият ҳақидаги таълимотининг ўзига хослиги, қолаверса, янгилиги шу эдики, у жамият пайдо бўлишини, унинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини одамларнинг табиий, ижтимоий-моддий эҳтиёжлари асосида тушунтиришга, англаб етишга ҳаракат қилган.

Абу Наср Фаробий "Фозил одамлар шаҳри" асарида инсоният

жамиятининг вужудга келиши ва ривожланишининг муайян табиий давлатга бўлган эhtiёжларнинг пайдо бўлишини, унда адолат ва ахлоқнинг шаклланиши қонуниятларини назарий жиҳатдан таснифини яратган.

Шу тариқа олим давлат шакллари ва унда бошқарувнинг мунтазам, изчил сиёсий тизимини яратишга эришади, Масалан, фозиллар шахрининг (давлат назарда тутилган) таркиб топиши ва унда қандай ахлоқий сифатдаги шахснинг рахбар бўлиши таснифлари бугунги демократик жамият қуришнинг бевосита назарий талаблари билан уйғун келади, Бу борада Абу Наср Фаробий — "Уларнинг ўзларидан сайланган рахбар ёки бошлиқлар ҳокими мутлоқ бўлмайди. Улар одамлар ичидан кўтарилган, синалган энг олижаноб, рахбарликка лойиқ кишилар бўладилар. Шунинг учун бундай рахбарлар ўз сайловчиларини тўла озодликка чиқарадилар, уларни ташқи душмандан муҳофаза қиладилар" деб давлат бошқарувида демократик тамойилларни таъминлаш билан борлиқ ахлоқий кадриятларни тизимлаштиради. Эътиборли жиҳати шундаки, Абу Наср Фаробий қарашларидаги "ҳокими мутлоқ бўлмаслиги", "сайловчилар иродаси", "озодлик" каби фикрлари нафақат шу даврда, балки, бугунда ҳам инсоният маданиятининг — демократиянинг бош ғояси бўлиб хизмат қиладди.

Айни пайтда, Абу Наср Фаробий фозил шаҳарларнинг (давлатнинг) зидди бўлган шаҳарларнинг ижтимоий моҳиятини очиб берадики, — бу тоталитар давлат тизимига хос келади. Масалан, разолат ва бадбахтлик шаҳри, обрўпарастлар шаҳри, амалпарастлар, ҳокимиятпарастлар шаҳри ва х.к. турларини кўрсатади. Бундай шаҳарлар адолатли жамият қуриш тўғрисидаги таълимотларга зид эканлиги кўрсатилади.

Абу Наср Фаробий ўзининг асарларида ҳукмдорларга яна шундай таъриф беради: "Агар салтанат ҳар қандай талабга жавоб берсаю, аммо донишмандлик тарк этса, мамлакат ҳукуматсиз қолди, деяверинг. Бу

мамлакатни бошқарувчи ҳукмдор ҳам ўз мавқеини бутунлай йўқотади. Мамлакат эса ҳалокатга юз тутди”¹.

Абу Наср Фаробий «Фозил одамлар шахри» асарида давлатнинг келиб чиқишини одамларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўлган истаги билан боғлайди. Давлатни яхши фазилатли, маърифатли ҳукмдор бошқариши лозим. Давлатнинг зўровонлик ва бебошликка қурилиши қораланади. Ўрта асрларда Абу Наср Фаробий биринчилардан бўлиб, жамият ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт таркибини жиддий ўрганиш масаласини қўйди. Ижтимоий ҳаётни ўрганиш соҳасида Абу Наср Фаробий бир қатор масалаларни белгилаб берди. Абу Наср Фаробийнинг 160 га яқин асари бор. Бевосита сиёсатга оид «Фозил шаҳар аҳолисининг қарашлари ҳақида рисола», «Фуқаролик сиёсати», «Бахтга эришув ҳақида», «Давлат арбобининг афоризмлари», «Намунали шаҳар» асарлари бор. У идеал жамият тузилишини, яъни фазилатли шаҳар аҳолисини беш қисмга бўлади:

- а) Файласуфлар – (фозил кишилар - муносиброқ одамлар);
- б) нотиклар (ширинсухан кишилар, машшоқ, шоир, ёзувчи, дин хиз.);
- в) ўлчовчи (мутахассислар: ҳисобчи, ҳакам, муҳандис);
- г) қўриқчилар (жангчилар, посбон, ҳуқуқ тарғиботчилари);
- д) бойлар (хўжалик ишлари билан шуғулланувчилар, чорвадорлар, савдогарлар).

Давлат бошлиғи ва давлат хизматчилари бошқарув санъатини яхши билишлари керак. Шундай бошқарув кишиларни бахтга, тинчликка олиб боради. Бундай давлатда бошқарув адолатлидир. Аксинча бахтсизлик, уруш ва қирғинларга олиб борадиган бошқарув адолатсиздир. Бошқарув санъати икки қисмдан иборат:

- 1) назарий (бошқарувнинг асосий усули ва қонун ҳақида билим);
- 2) амалий (давлатни идора қилиш).

¹ Абу Наср Фаробий “Фозил одамлар шахри”. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993й. 161-бет.

Ақлли деб шундай кишиларга айтамизки, унда ўткир зеҳн-идрок бўлиши билан бирга, фазилатли, яхши ишларни амалга оширадиган, ёмон ишлардан ўзини сақлайдиган инсонлардир.

Абу Наср Форобий давлатнинг келиб чиқишини илоҳиётдан эмас, балки мавжуд жамиятдан излаш кераклигини айтади. Форобий жамоани катта - кичиклигига қараб уч турга бўлади:

- 1) Буюк жамоа – дунёдаги барча халқларнинг бирлашуви.
- 2) Ўрта жамоа – бир халқ ёки миллатни бирлаштирувчи жамоа.
- 3) Кичик жамоа – алоҳида бир шаҳар давлатини бирлаштирувчи жамоа.

Одамларнинг энг такомиллашган жамоаси – бу шаҳар давлатидир. қишлоқлар шаҳарлардан кейин турувчи ва шаҳарларни озиқ-овқат билан таъминловчи жамоалар ҳисобланади. Абу Наср Форобий шаҳар давлатини икки таифага бўлади: 1) Ал-Мадина ал-Фозила; 2) Ал-Мадина ал-Жоҳилия.

Агар барча шаҳар аҳолиси ўзаро биргаликда, иттифоқда яшаб, бир-бирларига ёрдам кўрсатсалар бундай шаҳарлар фазилатлидир. Барча халқлар тинч-тотув ва дўстлик асосида яшаса, ер юзида тинчлик бўлади.

Абу Наср Форобий асраларида давлат атамаси ишлатилмайди. Аммо шаҳар жамоалари Абу Наср деганда шаҳар-давлатларни назарда тутаяди. Давлатнинг келиб чиқишини Форобий одамларнинг жамоа бўлиб яшаш эҳтиёжларидан деб билади. У давлатнинг асосий вазифасини иккига бўлади:

1. Давлатнинг ички вазифаси фуқаронинг бахтли ҳаётини таъминлаш.
2. Ташқи вазифаси ўз аҳолисини ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиш.

Абу Наср Форобий урушларнинг икки хилини айтади:

1. Адолатли урушлар (Адолатсиз урушга қарши олиб борилади).
2. Адолатсиз урушлар (Босқинчилик урушлари).

Абу Наср Форобий давлат шакли масаласига ҳам тўхталади. Тахт отадан болага мерос бўлиб ўтишини қоралайди. Давлат бошлиғи ўз лавозимига мансуб бўлган шахс бўлишини ёқлайди. Унинг фикрича, давлат бошлиғи ҳар томонлама етук бўлиши керак. Абу Наср Форобий ана шу ҳукмдор тўғрисида гапирар экан, унинг олдига 12 талабни қўяди.

Булар: 1) тўрт мучали соғлом; 2) нозик фаросатли; 3) хотирали; 4) зехни ўткир, зукко; 5) фикри тиник, сўзлари чиройли; 6) маърифатли; 7) тамоқ, ичимлик, аёлларга нисбатан очофат бўлмаслиги; 8) ҳақиқатгўй; 9) номусли, ориятли, олийҳиммат бўлиши; 10) бойликка қизиқмайдиган; 11) адолатпарвар; 12) ботир, яъни қўрқоқлик ва ҳадиксрашдан холи бўлиши даркор.

Абу Наср Форобий мана шу барча хислатларнинг бир одамда бўлиши кийин, бундай туғма қобилият камдан кам одамларда учрайди ва улар нодир инсонлардир. Баркамол инсон топилмай қолса, унда юқоридаги фазилатлардан 6 ёки 5 таси камол топган инсон ҳам ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шахрига раҳбарлик қила олади, дейди. Фозиллар шахрида бундай одам йўқ бўлганда ана шу имом ёки унинг издошлари чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади. Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган хислатлар ёшликдан шаклланган бўлиши лозим. Кейинги имомда яна 6 та фазилат ҳосил қилиниши зарур: 1) донишмандлик; 2) кучли хотира; 3) янги қонунларни ихтиро қилиш; 4) вазиятни тез илғаб оладиган; 5) нотиклик; 6) ҳарбий ишларга моҳирлик, раҳбарлик қилиш. Шу хислатларга эга бўлган шахс топилмаса, 2 киши бирлашиб фозил шахарга раҳбарлик қилиши лозим, дейди. Яъни шу хислатлар икки кишида жамланган бўлса, бири донишманд, иккинчиси қолган ҳислатлар соҳиби бўлса, шу икковини фозиллар шахрига раҳбарликка қўйиш керак¹, деб айтади.

Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолотида, Абу Наср Форобийнинг қатъий уқтиришича, таълим билан тарбия айна бир вақтда олиб борилиши, иложи бўлса олдин тарбия, сўнгра таълим берилиши лозим. Уйида, оиласида яхши тарбия кўрган бола ихлос ва ишонч билан таълим олишга, илм-фанни ўрганишга интилади. Агар ёшларда маънавий камолот заиф бўлса, уларда таълим олишга, ҳаётда ўзига муносиб ўрин эгаллашга иштиёқ суст бўлади. Ана шуларни ҳисобга олиб, Абу Наср Форобий аввал ёшларни тарбиялаб, меҳнат

¹ Абу Наср Форобий “Фозил одамлар шахри”. А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993й. 168-бет.

қилишга ўргатиб, касб-хунарни билдириб, кейин таълим бериш лозим, деб таъкидлаган.

Хулласи калом, Абу Наср Форобий ўзининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий таълимотида жамият тараққиётини маънавий ва маърифатсиз тасаввур этиб бўлмаслигани, унинг асосини инсон ва унинг фаолияти, илм-фан, маърифат, ахлоқ ва одоб, таълим ва тарбия ташкил этишини донишмандларга башорат қилган эди.

Абу Наср Форобийнинг таълимоти Марказий Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларидагана эмас, жаҳоннинг деярли ҳамма халқлари ва мамлакатларида маънавий, маърифат, ахлоқ ва одобнинг ривожланиши учун йўл-йўриқ, назарий манба бўлиб хизмат қилди. Бунга Ислом Каримовнинг "Тафаккур" журнали бош муҳаррири саволларига жавобларидаги, " Абу Наср Форобийнинг ўша машҳур "Фозил одамалар шаҳри" асарини эсга олайлик. Бундан минг йилча муқаддам яратилганига қарамасдан, бугунги ўқувчи ҳам бу асардан ҳозирги ҳаётнинг мураккаб муаммоларини ҳал қилишда асқотадиган муҳим фикр ва йўл-йўриқларни топа олади", деган фикрлари яққол мисол бўлади.

2.Ибн Синонинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири Абу Али ибн Сино (980-1037)ни Шарқ илк Уйғониш даврининг буюк тафаккур титани, йирик файласуф олими, дунёга донғи чиққан табиатшунос, математик, ҳуқуқшу-нос, ахлоқшунос, ёзувчи ва шоир сифатида билади ва эътироф этади.

Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида таваллуд топган ва вояга етган буюк аллома бор-йўғи 57 йил умр кўрди. Унинг 18 йил умри илм-фан таҳсилига сарф бўлди. Умрининг кўп вақти қувғинда, дарбадарликда, тазйиқда, зиндон азоб уқубатларию ўлим хавфи остида ўтган бўлса-да, илм-фаннинг хилма-хил соҳаларига оид 450 дан ортиқ асарлар ёзди. Улардан 242 таси бизгача етиб келган холос. Улардан 80 таси фалсафа, илоҳиёт ва тасаввуфга, 42 таси табобат, 19 таси мантиққа, 26 таси руҳшуносликка, 23 таси тиббиёт илмига, 7 таси фалакиётга, 1 таси риёзатга, 1 таси мусиқага, 2

таси кимёга, 9 таси одоб илмига, 4 таси адабиётга, 8 таси бошқа олимлар билан бўлган ёзишма-ларга тегишлидир. Кўриняптики, ўрта асрлардаги фанлардан бирортаси Ибн Сино эътиборидан четда қолган эмас.

Аллома асарларининг бир нечтаси 20 жилдлик, 18 жилдлик ҳажмда бўлса, беш китобдан иборат "Тиб қонунлари" 125 босма табоқдан иборат. "Донишнома" ("Билим китоби") номли машҳур фалсафий китоби беш хил илмни—мантиқ, тиббиёт, илми нужум, мусиқа ва илоҳиётни ўз ичига олади.

Ибн Сино фалсафий таълимотида маънавият, маърифат, одоб-ахлоқ муаммоларини илмий асосда ёритиш муҳим ўрин тутди. "Ахлоқ ҳақидаги рисола", "Аҳд рисоласи", "Рухни тозалаш ҳақидаги рисола", "Баданни бошқариш китоби", "Қуш рисоласи" номли асарларида ахлоқ илмини, инсон хулқини, феъл-атворини, юриш-туришини тартибга солиб турадиган илм деб тушунади.

Ибн Сино "Донишнома" китобида ўз даврида маълум бўлган илмларни иккига: амалий ва назарий илмларга ажратади. "Биринчиси,-деб ёзган эди у,- бизни ўз хатти-ҳаракатларимиздан хабардор қилади... Унинг фойдаси шундаки, у шу дунёдаги ишларимизни йўлга солиш учун нималар қилишимиз лозимлигини ўргатади... Иккинчиси эса бизнинг жонимиз ўз шаклини касб этиши ва у дунёда бахтиёр бўлиши учун буюмларнинг борлиқ ҳолати ҳақида бизни хабардор қилади".

Абу Али ибн Сино ўзининг фалсафий таълимотида яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, роҳат ва азоб-уқубат, иффат, шармҳаё ва беномуслик, сахийлик ва бахиллик, донолик ва жоҳиллик, севги ва нафрат, поклик ва нопоклик, вафодор-лик ва бевафолик, камтарлик ва такаббурлик, манманлик, мақтанчоқлик сингари одоб-ахлоққа тааллуқли масалаларга алоҳида эътибор билан қарайди. Алломанинг "Ахлоқ ҳақида рисола", "Бурч ҳақида рисола", "Нафсни покиза тутиш ҳақида", "Тиб қонунлари", "Саломон ва Ибсол", "Ҳикмат булоқлари" асарларида кишилар амалий фаолиятида намоён бўладиган яхши ва ёмон хулқларнинг мазмун-моҳияти ва уларнинг пайдо бўлиш сабаблари тўғрисида кенг маълумотлар берилган. Унинг фикрича, яхши ва ёмон хулқларнинг

хаммаси одатдан пайдо бўлади. Айни пайтда у одамларнинг яхши ёки ёмон бўлишига ҳукумат ахллариининг таъсири ҳам зўр, дейди.

Ибн Сино фикрича, инсон иложи борича алдаш, рашк, ўч олиш, хусумат, бўхтон, тухмат сингари ёмон хулқ, феъл атворлардан ўзини катъий равишда тийиб, қочиб, асраб юриши, бемаъни йўлларга кирмаслиги лозим. "Саломон ва Ибсол" қиссида баён этилган ахлоқий-фалсафий фикрлар бу масалада эътиборга моликдир.

Ибн Синонинг сиёсий қарашларида характерли бўлган нарсa бу идеал давлат тўғрисидаги ғояси. Унинг фикрига кўра идеал давлат тепасида маърифатпарвар шоҳ туриши лозим. Жамият аъзоларининг барчаси фойдали меҳнат билан шуғулланиши керак. Ибн Синонинг фикрига кўра, идеал давлат таркиби учга бўлинади:

1- маъмурий ишлар билан шуғулланувчилар

2- ишлаб чиқарувчилар

3 – ҳарбийлар

Ибн Сино ўзининг «Рисолаи тадбири манзил» асарида шундай ёзади: «Агар барча одамлар шоҳлар билан, султонлардан иборат бўлса ёки ҳаммалари оддий меҳнаткашлар бўлса, уларга раҳбарлик қилувчи султонлар бўлмаса, улар ўлган бўлардилар». Ибн Сино аҳолининг барчасини бутунлай бойиб кетишига ёки қашшоқланиб кетишига қарши бўлган.

Ибн Синонинг ижтимоий-сиёсий қарашлари Абу Наср Форобий асарлари таъсирида шаклланган деб юқорида қайд этгандик, чунки унинг қарашларида Абу Наср Форобий таълимотининг таъсири кучли бўлган.

Жамиятнинг пайдо бўлиши тўғрисида Ибн Сино: «Инсон ўз шахсий эҳтиёжлари мустақиллиги маъносида алоҳида ажралган эмас, чунки уларни инсон зотининг бошқа вакиллари билан бирлашмай туриб қондирилмайди» деб айтган.

Ибн Сино фикрича, «Аъзолари учун умумий қонунлар қарор топган

мамлакатда адолатсизлик бўлиши мумкин эмас. Жамият аъзосининг адолатсизлиги жазоланиши керак. Агар ҳукмдорнинг ўзи адолатсиз бўлса, унга қарши ғалаён жамият томонидан маъқулланиши ва қўллаб-қувватланиши керак».

Ибн Сино ўзининг «Кўрсатмалар ва ўғитлар» китобида бундай ёзади: «Инсон ўз шахсий эҳтиёжларининг мустақиллиги маъносида алоҳида ажралган мавжудод эмас, чунки у ўз эҳтиёжларини инсониятнинг бошқа вакиллари билан мулоқотда бўлмай туриб қониктира олмайди».

Одамлар ўртасида қарор топадиган алмашиш ва ўзаро муносабатлар жараёнларида ўар бир киши ўзга кишини қандайдир эҳтиёждан халос этади, агар ҳар бир киши ҳама нарсани ўзи бошқарадиган бўлса, унинг зиммасига ўта мураккаб, қўлидан келиши гумон бўлган вазифа ишлатилган бўларди. Бунинг натижасида кишилар ўртасида битишув, адолат ва қонуннинг қарор топган нормалари зарур бўлади, қонуншунос эса бундай қонунга алоҳида белгиларга эга бўлганлиги туфайли мажбурийликни касб этиши керак.

Шунингдек, хайрли хатти-ҳаракатларни амалга оширувчилар учун ҳам, ёмон хатти-ҳаракатларни амалга оширувчилар учун ҳам буларнинг барчаси кимга маълум бўлса ва буларнинг барчасидан хабардор ҳамда ҳар нарсага қодир бўлгандан олинадиган мукофот назарда тутилган бўлиши керак. Шунинг учун ҳакамнинг ва қонуншуноснинг устуворлигини тан олиш зарур ва одамларнинг ўз хатти-ҳаракатларида амал қиладиган сабаблардан бири уни эслаш бўлиши керак.

Абу Али ибн Синонинг маънавият, маърифат, одоб-ахлоқ ҳақидаги таълимоти жаҳон илм-фани, маданияти ва маънавияти тараққиётига қўшилган улкан хисса бўлди.

3.Абу Райхон Берунийнинг сиёсий-ҳуқуқий қарашлари.

Илк Уйғониш даврининг буюк мутафаккирларидан яна бири хоразмлик Абу Райхон Беруний (973-1048) дир. У илм-фаннинг барча соҳаларида улкан кашфиётлар қилган тафаккур титанидир. Унинг илмий мероси ўрта аср фани

тараққиётида бутун бир даврни ташкил этади. Фан тарихчиси Сартон, XI асрнинг биринчи ярмини ҳақли равишда "Беруний даври" деб атагани бежиз эмас. Зотан, Абу Райҳон Беруний илмий қизиқишлари ниҳоятда кенглиги ва чуқурлиги, илмий-назарий таҳлилларию таълимотининг доҳиёна беназирилиги умумдунё тан олган ҳақиқатдир. Уни иккинчи Эротосфен, иккинчи Птоломей, иккинчи Леонардо да Винчи деб аташларининг сабаби айнан шу ҳақиқат самарасидир.

Абу Райҳон Беруний Марказий Осиёдагина эмас, балки умуман Шарқда, жаҳон Фани, маданияти тарихида ҳам энг улуғ ва буюк мутафаккирлардан ҳисобланади. У ўзининг «Қадимги халқлардан қолган тарихий ёдгорликлар», «Минерология», «Ҳиндистон» каби асарларида ижтимоий ҳаёт масалаларини ёритган. «Минерология» асарининг муқаддимасида инсон ва унинг ижтимоий аҳволи, ердаги бурчи, олижаноблиги, жамият ҳаёти, ижтимоий адолат тўғрисидаги қимматли фикрларни баён этган. Абу Райҳон Беруний том маънода ўз даври сиёсатдони ҳам эди. «Қадимги халқлардан қолган тарихий ёлгорликлар» асарида турли халқлар: форслар, юнонлар, яҳудийлар, христиан - моликийлар ҳамда христиан -настурийлар, мажусийлар, собитлар, будпараст араблар, мусулмон араблар, турклар тўғрисида қимматли маълумотлар ёзиб қолдирган. «Ҳиндистон» китобида эса ҳинд жамиятининг ички тузилиши бу ердаги халқларнинг урф-одатлари, йил, ой ва тарихий саналари, оилавий муносабатлар, маросимлар, никоҳ масалалари тўғрисида ишончли фикрлар келтирган.

Абу Райҳон Беруний табиат, унда чексиз равишда рўй бериб турадиган табиий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий ғояларни илгари суради ва исботлаб берди. Оламда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш, бузилишларнинг, пайдо бўлиш ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаблари борлиги ҳақида табиий-илмий ҳамда социологик мулоҳазаларини ўртага ташлайди.

Абу Райҳон Беруний ёшлигиданоқ илм-фанга ўчлиги, қизиқиш доирасию қувваи ҳофизасининг фавқулодда ноёблиги билан тенгдошларидан кескин ажралиб турган. Ёши саксондан ошганда ёзган "Сайдана" асарида Абу Райҳон Беруний ўзининг ёшлигини эслаб шундай дейди: "Мен болалик чоғимданоқ ўз ёшим ва шароитимга қараб, имкони борича кўпроқ билим олишга чанқоқ эдим. Бунинг далили сифатида қуйидаги фактни келтириш мумкин: биз турадиган жойга (ўшанда) бир юнон кўчиб келди. Мен ҳар хил донлар, уруғлар, мевалар ва ҳоказоларни олиб бориб, унга кўрсатар ва бу нарсалар унинг тилида қандай аталишини сўраб олиб, номини ёзиб қўяр эдим".

Абу Райҳон Беруний ёшлик кезларидан бошлаб кўплаб тилларни, айниқса, ўша давр мусулмон оламида расмий илм тили бўлмиш араб тилини мукаммал ўзлаштиришга интилди. "Ҳар бир халқ,-деб ёзади "Сайдана"да, - ўзи ўрганган, ўз эҳтиёжи учун, ўзига ўхшаган кишилар билан алоқа қиладиган тилни севади. Мен бу тўғрида ўзимга қараб фикр юритаман: Каъба новиди туяни ёки араб отлари ичида жирафани кўриб, қанчалик ҳайрон бўлсалар, мен бирор фанга оид асаримни ўзим гапирадиган тилда ёзсам, бунга ҳам худди шундай кулган бўлар эдилар. Сўнг мен араб ва форс тилларида ёза бошладим, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам менинг она тилим эмас, шунинг учун ўз фикримни бу тилларда баён этишга қийналаман".

Абу Райҳон Беруний араб ва форсчадан ташқари сурёний, юнон тилларини ҳам ўрганади, бу тилларда яратилган қадим асарларни аслида ўқийди. Ёши 45 дан ошганда қадимги ҳинд тили санскритни ўзлаштиради. "Беруний юнон фалсафасини ўрганиб, хинд фалсафасини мутолаа қилмоқ учун, -деб ёзган эди Жавоҳарлал Неру "Ҳиндистоннинг кашф этилиши" асарида — санскритни ўргана бошлади. У хинд ва юнон фалсафасини бири-бирига солиштириб, буларда мавжуд бўлган умумийликни кўриб, ҳайратда қолди “.

Тадқиқотчи олимларнинг берган маълумотларига қараганда, Абу Райҳон Беруний ўрганиб олган кўплаб илмий асарларни биридан иккинчига ўттирган. Биргина доричиликка оид "Сайдана" деган асарида ҳар бир ўсимлик, ҳайвон, дори, маъдан ва моддаларнинг номларини форс, араб, юнон, сурёний, ҳинд, хоразмий, туркий, ҳулласи калом 31 тил ва лаҳжада келтирган.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, Абу Райҳон Берунийнинг бой маданий мероси унинг илмий ва маданий асарлари билан чекланиб қолмаган, бундан ташқари қомусий олим сиёсий ва ҳуқуқий масалалар билан ҳам қизиққан.

Абу Райҳон Берунийнинг сиёсий ғояларидан бири унинг давлат пайдо бўлиши ҳақидаги қарашларидир. Унинг фикрича, одамлар ўз душманида қарши курашиш ва ўзларининг зарурий эҳтиёжларини қондириш учун уюшган ҳолда яшаш ва ишлашга мажбурдирлар. Беруний «Минераллар» асарида эҳтиёжлар турли хил бўлиб, у фақат бир неча уюшсагина қониқтириши мумкин, деган ғояни илгари сўради. Шунинг учун одамлар шаҳарлар яратишга муштаракдирлар, дейди.

Абу Райҳон Беруний одамларнинг жамоа бўлиб яшашларининг асосий қоидалари бу ўзаро ёрдам, бир-бирлари билан тинч яшаш, умумий манфаатлар учун ишлаш каби принципларга асосланган бўлиши керак. Инсоннинг асосий вазифаси – бу меҳнат қилишдир. Чунки барча нарсаларга меҳнат орқали эришилади. Кишиларнинг бой ва камбағал бўлишининг, эзувчи ва эзилувчиларга бўлинишининг асосий сабаби – мулкӣ тенгсизлик эканини тушунтиради ва фуқаролар ўртасида тузилган меҳнат ва айирбошлаш шартномаларини икки турга бўлади: 1-қонуний ёки адолатли шартномалар – бунда меҳнатга яраша иш ҳақи олади. 2-қонунсиз ёки адолатсиз шартномалар – бунда тенгсизлик, зўрлик, қаллоблик амал қилиб, бунда фақат бир томоннинг манфаатлари эътиборга олинади.

Абу Райҳон Беруний давлат ва ҳуқуқни пайдо бўлиши ва уларнинг вазифалари масалаларини Абу Наср Форобий каби, табиий эҳтиёжлардан қидиради. Берунийнинг фикрича, одамлар ижтимоий адолатли тартиб-қоида ўрнатиш учун, яъни шартномага асосланиб давлатга бирлашадилар ва Абу

Райҳон Берунийнинг ғояларида деспотияга қаршилик ҳисси сезилиб туради. Маърифатли шоҳлар эса улуғлар экан, унинг фикрига кўра, жамият подшоҳга хизмат қилмай, подшоҳ жамиятга хизмат қилиши керак.

«Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти балки бошлиқ золимлардан азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдир. Бу уларнинг оиласини, уларнинг ҳаёти ва мол-мулкни ҳимоя қилиш ва қўриқлаш йўлида бадан чарчашидан иборат». Унинг сиёсий қарашларида давлат бошлиғи табиатан бошқариш қобилиятига эга бўлиши лозим. Бунинг учун эса давлат бошлиғи давлатнинг муҳим масалаларини ҳал этишда донишмандларнинг қонунларига амал қилиши лозим. Бунда Абу Райҳон Беруний Арстуний Искандарга қилган насиҳатларини, ҳамда Искандарнинг уларга амал қилганини мисол қилади. Абу Райҳон Берунийнинг фикрича, «одил ҳокимнинг вазифаси олий ва паст табақалар, кучлилар ва кучсизлар орасида тенглик, адолат ўрнатишдан иборатдир».

Абу Райҳон Беруний давлат ҳокимиятни наслдан-наслга ўтиб туриши қонун-қоидасига қараб, подшолик меросга айланганини кўриб, инсоннинг жамиятда тутган ўрни наслнинг қадимийлиги, авлод-аждодларнинг хизматлари билан белгиланишига қарши чиқади. Бу ҳақда шундай: Кимки ўзининг марҳум қариндош-уруғи ва бувалари орқали мансабга (подшолик ёки ҳокимликка) эришаман деса унинг ўзи марҳумдир, лекин марҳум авлодлари барҳаётдир» дейди.

Унинг фикрича, у ёки бу давлат арбобининг ҳокимиятни бошқаришга яроқлилиги унинг авлодлари қобилиятидан бўлмай, балки унинг давлатга раҳбарлик қилишдаги ўз қобилиятига боғлиқ бўлади.

Бундай ташқари, яна одамларнинг ранги, тили унинг фикрича, у ёки бу давлат арбобининг ҳокимиятни бошқаришга яроқлилиги унинг авлодлари қобилиятидан бўлмай, балки унинг давлатга раҳбарлик қилишдаги ўз қобилиятига боғлиқ бўлади.

Шу ўринда, яна одамларнинг ранги, тили, ташқи кўринишининг турлича бўлиши фақат наслига боғлиқ бўлмасдан, балки улар яшаётган муҳитга, ҳавога, сувга ҳам боғлиқ, деб ёзар экан, унинг фикрича, турлича давлатларнинг мавжудлиги, турли ҳукмдорларнинг бўлиши ҳам юқоридагиларга боғлиқлигини таъкидлайди.

Абу Райҳон Беруний жамиятни бошқаришда бу ҳақда юқорида ҳам эслатиб ўтилганди, яъни жамият подшоҳга хизмат қилмай, балки подшоҳ, жамиятга хизмат қилиши кераклигини қўллаган: «Идора қилиш ва бошқаришнинг моҳияти азият чекканларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, бировларнинг тинчлиги йўлида ўз тинчлигини йўқотишдан иборат», - дейди.

Абу Райҳон Берунийнинг сиёсий қарашларида давлатни бошқариш учун халқ томонидан сайлаб қўйиладиган ҳоким одил ва халқпарвар бўлиши ғояси илгари сурилади.

У ушбу ғояни ўзининг «Минералогия» асарида бир ҳикоят мисолида ёзган:

«У ерда ўлкани идора қилиш аъёнлари ва ер эгалари ўртасида навбатма-навбат бир-бирига ўтиб турармиш, кимга навбат келса, ўша уч ой ҳукм юритармиш. Муддат тугаши билан ўз-ўзидан ўлкани идора қилиш амалидан тушиб миннатдорчилик учун садақа беради ва ўз аҳли орасига қайтади, у билан гўё кишандан бўшагандай хурсанд бўлар ва ўз иши билан банд бўлар эмиш. Бу шунинг учунки, давлатни идора қилиш роҳатдан маҳрум бўлиш деган сўздир. Бунда у ўша жойдаги эзувчиларни эзилувчиларга нисбатан адолатли қиламан, деб тинкасини қуритиш деганидир. Бу эса ўз қули остидагилардан ва уларнинг ўзларини ҳимоя қилиш учун уруш тадбирини тайёрлаш борасида ўз жонини қийнашдир...».

Абу Райҳон Беруний маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимотида ақл-идрок, меҳнат, тафаккур одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, инсон ҳаёти ва ижтимоий моҳиятини белгилайди, дейди. У жамиятнинг юзага келишида ўзаро ёрдам, ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий алоқа ва муносабатлар

асосида биргаликда ҳара-кат қилиш сингари муҳим омиллар ётишини ўрта асрчилик шароитидаёқ исботлаб берган эди.

Жамиятнинг юзага келиши ва ривожланиши, инсоннинг маънавий-ахлоқий қиёфасининг шаклланиши кишиларнинг ҳамкорликда фаолият этиш заруратидан келиб чиққанлиги, Абу Райҳон Беруний таълимотида бот-бот эслатилади.

Муайян вазифаларни ҳамкорликда бажариш зарурияти инсон фаолиятининг мавжуд бўлиш асосидир. «Инсоннинг кадр-қиммати ўз манфаатини аъло даражада бажаришдан иборат, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳ-нат билан белгиланади, инсон ўз хохишига меҳнат туфайли эришади», -деб ёзади Абу Райҳон Беруний «Геодезия» асарида.

Меҳнат - инсон маънавий-ахлоқий камолоти асоси. Меҳнатсиз ҳаётда шод-хуррамлик йўқ, инсон ўзи истаган нарсасига меҳнат сарфлаш орқали эришади. Бу ғоя Абу Райҳон Берунийнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий таълимотида, хусусан, маънавият-маърифат ҳақидаги фикр-мулоҳазаларида бош дастурий моҳият касб этади.

Абу Райҳон Берунийнинг маънавий-маърифий қарашлари билан боғлиқ таълимотида меҳнат, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, касб-ҳунар, илм-маърифат узвий муштаракликца, диалетик бир бутунликда таҳлил ва талқин этилади. Инсон амалий фаолиятининг бирон-бир соҳаси уларнинг ўзаро таъсирисиз амалга ошмайди, деб ёзгани бежиз эмас.

Ростлик, одиллик, адолат - булар Беруний юксак маънавити, гўзал одоб-ахлоқи белгисидир. Ўзингни зараринг ҳисобига бўлсада, рост гапир, ҳақиқатдан юз ўгирма, ҳар бир нарсага одилона ва холисона ёндош, деб таълим беради ва ўзи мазкур ғоя ва таълимотларга бир умр содиқликнинг ибрат-намунасига айланади.

Абу Райҳон Берунийнинг илм-фан, маданият, маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимоти, биродарлик, самимият, тенглик, адолат, яхшилик, тўғрилиқ, инсонпарварлик каби умуминсоний ғоялари янгича миллий тафаккур

тарбияси шаклланишида ахлоқий-этик, маънавий-фалсафий асос бўлиб хизмат қилади.

Абу Райҳон Беруний ижтимоий сиёсий қарашлари орқали нафақат Марказий Осиё, балки қадимги юнон ва ҳинд мутафаккирларининг илғор анъаналарини ривожлантиришга ҳам катта ҳисса қўшди, ҳамда тарихда жамиятшунос олим сифатида муносиб ўринга эга бўлди.

4.Ибн Рушднинг сиёсий-ҳуқуқий фикрлари.

Ўрта асрлар Уйғониш даври маданияти ривожиди Марказий Осиё давлатларидан ташқари мусулмон давлатлари мутафаккир олимлари, файласуфлари ва сиёсатшуносларининг давлатчилик борасидаги фикрлари ўзига хос аҳамият касб этади.

Шулардан Ўрта аср араб халифалигининг ғарбий қисмида яшаб ижод этган етук араб файласуфи ва қомусий олим Ибн Рушднинг қарашлари шарқ сиёсий-ҳуқуқий тафаккури ривожиди эътиборга сазовордир.

Асли номи Адуб Валид Муҳаммад ибн Аҳмад (Европада Аверроес деб юритилади) 1126-1198 йилларда ҳозирги Испаниянинг Кордоба шаҳрида туғилиб, Андалуси ва Марокко шаҳарларида яшаб, ижод этган бу йирик олим Арастунинг издоши ҳисобланган. Ибн Рушд Аристотел қарашларини давом эттириб, ўз фалсафасида маълумотизм элементларини ривожлантирган, шу асосда ўз шахсий фалсафий тизимини яратган. У ўз қарашларида худонинг мавжудлигини эътироф этсада, дунёни, материяни худо яратмаган, дейди. Ибн Рушд таълим бериб айтадики, дунё, материя бошланишига ҳам якунига ҳам эга эмас. Материя бениҳоя, абадий ва азалий, дейди. Унинг қарашича моддий дунёда фақат зарурият ҳукм суради, худо ҳам шу заруриятга бўйсунди.

Ибн Рушднинг асарлари Европа схоластикаси ривожланишида катта рол ўйнайди. Уйғониш даврида у томонидан билдирилган баъзи бир сиёсий-ҳуқуқий фикрлар кейинчалик Янги давр Европа мутафаккир олимлари сиёсий – ҳуқуқий қарашларини келиб чиқишида асос бўлиб хизмат қилган. Бунинг ёрқин намунаси сифатида бир неча асрлар давомида у томонидан билдирилган фикрларнинг Европа схоластлари ўртасида қатъий асос бўлиб хизмат қилганлигидир.

Ибн Рушд ортодоксал ислом — калом таълимоти илгари сурадиган: кишининг ўлгандан кейин тирилиши, охиратнинг мавжудлиги “у дунё” тўғрисидаги қарашларни бутунлай рад этади. У инсондаги жонни тана билан чамбарчас боғлиқ, ундан ажралмас, дейди. Унингча, жон умуман олганда ўлмасдир, бир бутун холда олганда ҳам инсоният ҳам ўлмасдир, унинг умумий ақли, яъни умумий ақл ҳам ўлмасдир, абадийдир.

Ибн Рушд ўз даври учун прогрессив бўлган “икки хил ҳақиқат” тўғрисидаги таълимотни яратди. Бу таълимотда айтилишича, илмий-фалсафий фикр эришган ҳақиқат диний таълимотларда мавжуд ҳақиқатларга мос келмаслиги мумкин. Унинг бу фикри ўз навбатида фанни ва фалсафани диннинг, илоҳиётнинг исканжасидан, диндорлар тазйиқидан озод қилишда муҳим рол ўйнайди.

Унинг бу фикрлари, улар жамланган фалсафий асарлар, уларни ўрганиш ва ўқитиш ўша давр черковлари томонидан кўп мартаба таъқиқ остига олинди. Бундан ташқари унинг фикрларига қарши баъзи бир машҳур Европа файласуф олимлари ҳам фикр билдиришган. Буларнинг барчаси Ибн Рушд инсонларнинг ақли ва илмий қарашларига таъсир ўтказа оладиган даражадаги фикрларга ва юқори мавқега эга бўлганлигидан далолат беради.

Унинг дин ва рационалистик фикрлар ўртасида келишувга эришиш йўлидаги ҳаракатлари ўша давр учун долзарб деб ҳисобланган, чунки Европадаги файласуф-схоластлар ўзларинг диний таълимотлари доирасида шунга ўхшаш масалалар билан тўқнаш келишган.

Афлотуннинг “Давлат” асарига ёзган шарҳида ҳамда “Фалсафа ва дин ўртасидаги алоқадорликка доир фикр-мулоҳазалар” номли асарларида у ўзининг ҳуқуқий қарашларини ҳам баён этган. Ибн Рушднинг идеал давлат ҳақидаги қарашлари давлат раҳбари иқтидорли фуқаролар орасидан сайлаб қўйилиб, бу ҳукмдор мукаммал ишловчи қонунлар тизимига таяниб, давлатни бошқаради. Ҳукмдор ҳеч қандай диний имтиёзлардан фойдаланмайди ва у оддий дунёвий ҳукмдор сифатида фаолият юргизади, чунки рухонийлар тиранияси, Ибн Рушднинг фикрича, номаъқул давлат бошқарувининг энг ёмон кўринишидир.

Ўрта асрлар Араб халифалигидаги сиёсат, ҳокимият, давлат ва ҳуқуқ соҳаларининг ривожланишига катта ҳисса қўшган мутафаккир қомусий олим Ибн Рушд ҳақидаги маълумотлар унчалик ҳам тўлиқ эмас. Бунга сабаб аллома яшаган даврда ҳокимият ва дин ўртасида мавжуд бўлган қарама қаршилиқдир. Чунки Ибн Рушднинг хурфикрлиги ўша давр дин вакилларига ёқмаганлиги сабабли у томонидан ёзилган асарлар йўқотилган. Ундан бизгача фақат лотин тилига таржима қилинган асаригина етиб келган. Аммо ана шу биргина таржиманинг ўзи ҳам Ибн Рушд асрларининг қанчалар катта салмоққа эга бўлганлигини бизга кўрсатиб туради. Шуларга қарамадан бутун Европа халқлари Ибн Рушд (Аверреос) ни Арасту асарларининг шархловчиси, буюк философ сифатида тан олади ва қадрлайди.

6. Ибн Халдуннинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари.

XIV асрга келиб исломдаги сиёсий фикр бошқарув шаклини таснифлашни ишлаб чиқишга эришди. Бу эса энг аввало, етук олим Ибн Халдун исми билан боғлиқ.

Ибн Халдуннинг машҳур “Муқаддима” асарида келтирилган давлат ва сиёсат ҳақидаги таълимотларининг фарқли жиҳати шундаки, у тарихий социологик кўриниш асосида давлатга фалсафий ва юридик жиҳатдан ёндашишни бирлаштирган.

Тунислик таниқли сиёсий олим-мутафаккир Ибн Халдун 1332-1406 йилларда яшаб ижод қилган. Ибн Халдуннинг давлат ва ҳуқуқ масалаларига дунёвий ёндошганлиги, ҳамда унинг “давлатнинг моҳияти - унинг хусусий мулкни муҳофаза қилишидадир”, деб, хусусий мулкни ҳимоя қилмайдиган давлат сиёсатини қаттиқ қоралаганлиги ўша давр учун прогрессив аҳамиятга эга бўлиш билан бир қаторда, шу давр давлат-ҳуқуқий қарашлари ривожига ҳам катта таъсир этган.

Адолатли, қонунларга асосланиб амал қиладиган давлат ҳақидаги қарашлар ривожига ҳамда Марказий Осиё давлатларидаги ҳуқуқий фикрларга ҳам ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган.

Ибн Халдун ҳар доим масалага бир социолог сифатида ёндашади. Шунинг учун у биринчилардан бўлиб, давлатнинг келиб чиқишини, оддий жамият билан таққосланишини ўрганади. Унинг фикрича, мулкчилик асосида инсонлар ўртасида табақалар пайдо бўлган, бунинг юксалиши оқибатида давлат юзага келган.

У жамиятларни иккига: баъдавий ва маданий жамиятни ажратиб кўрсатади. Лекин у баъдавий жамиятни асл жамият, маданий жамиятни эса иккиламчи жамият деб кўрсатади. Чунки инсонларнинг асл табиий эҳтиёжлари баъдавий жамиятида асосий ўринда туради, маданий жамиятда эса бу масаланинг ёнида қўшимча масалалар пайдо бўлади, деб кўрсатади Ибн Халдун.

Ибн Халдун давлат ва сиёсат ҳақидаги ўзининг асосий қоидаларини “Муқаддима” деб номланган машҳур асарида баён қилиб берган.

Ибн Халдун таълимотига кўра, инсоннинг табиати билан боғлиқ равишда ҳар қандай жамият одамларнинг ёвузлик ва ўзаро бир-бирини қириб ташлашга “табиий” интилишларига тўсқинлик қиладиган “тийиб турувчи асос”нинг бўлишига муҳтождир. Давлат жамият аъзоларини бирлаштиради, ҳамда ўз фуқароларига нисбатан ҳам, шунингдек, ташқи доирада ҳам мажбурлов ҳокимиятини амалга оширади. “Ички” ҳокимият ҳукмдорнинг куч ёрдамида фуқароларни бошқариши, қонунларни ҳаётга жорий этиши, давлат ичида тартибни таъминлаши, солиқларни йиғиши ва армияни шакллантиришга ёрдам берувчи чексиз ҳукмронлигидан иборат. Давлатнинг “ташқи” олий ҳокимияти унинг бошқа ҳар қандай ҳокимиятга ёки мажбурловга бўйсунмаслигида намоён бўлади.

Ибн Халдун қарашларига кўра, давлат сиёсати фақат ҳукмдорларнигина ўз ичига олмай, балки барча фуқароларни ҳам жалб этиши керак. Шунинг учун давлатнинг барча ўзгаришлари нафақат давлат бошлиғи ҳолатининг ўзгаришлари, балки бутун жамият ўзгаришлари билан боғлиқ. Давлатнинг мавжудлиги уч авлод ёши билан аниқланадиган вақт чегаралари

билан тартибга солинади. Ушбу давр мобайнида у (давлат) ривожланишнинг 4 та босқичини босиб ўтади.

1. Янги мажбурлов ҳокимиятининг вужудга келиши;
2. Давлатнинг гуллаб яшнаши;
3. Бошқарувнинг мажбурлов усулига ўтиши;
4. Давлатнинг инқирозга юз тутиши ва йўқолиб кетиши;

Ибн Халдун давлатлар ривожланиши босқичлари масалаларини назарий жихатдан ўрганиш билан бир қаторда ўзининг назариясини халифатни тарихий ўзгариши, унинг монархияга айланиши жараёни таҳлилида қўллашга ҳаракат қилди. Халифаликни монархияга айланишининг асосий сабаби мусулмонларни бирлаштирувчи куч – иймоннинг ўрнини қилич эгаллашини, яъни жамоа мавжудлиги ижтимоий шароитларининг инқироzi, деб ҳисоблаган.

Ибн Халдун бошқарувнинг уч шакли – “табиий монархия”, “сиёсий монархия” ва халифаликни ажратиб кўрсатиб, улардан ҳам диний, ҳам дунёвий қадриятларни ўзида мажассам этувчи халифаликни афзал кўрарди.

Ибн Халдуннинг фикрича монарх ўз фуқароларига “бегона” ҳукмдор, чунки у мажбурлов ҳокимиятига таяниб давлатни бошқаради, халифа эса ўзининг сиёсатида омманинг мусулмон ҳуқуқи адолатлилигига бўлган ишончига таянадиган “ўз” ҳукмдоридир.

Ибн Халдуннинг сиёсий назарияси мусулмон ҳуқуқий назариясининг шундай чўққиси бўлдики, уни эгаллагач мусулмон ҳуқуқий сиёсий назарияси амалда ўз тараққиётида кўп асрлар давомида тўхтаб қолди.

Хулоса.

Шарқ уйғониш даври энциклопедист олимлари, файласуфлари томонидан яратилган давлатчилик мероси, уларнинг давлат, ҳуқуқ, ҳокимият ва сиёсат ҳақидаги таълимотлари инсоният тарихи ривожига улкан ҳисса қўшган.

IX-XII асрларда Шарқ халқларидан бутун маданий оламга, башариятга маълуму машҳур бўлган буюк алломалар, фозилу фузалолар, даҳолар, муҳаддислар, фикхшуносларнинг саф-саф бўлиб етишиб, жаҳон илму фани, маданияти, маънавияти ва маърифатини ўз кашфиётлари, таълимотлари ва ўлмас илмий асарлари билан ижодий бойитишлари, энг юқори нуктага кўтаришлари илк Уйғониш даври номи билан бевосита боғлиқдир. IX-XII асрларни шартли равишда Шарқ халқлари тарихида Уйғониш даврининг биринчи, бошланғич даври деб аташ мумкин. Бу даврларда Шарқ халқларининг наинки маданий-маънавий, маърифий, балки ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ҳаётининг барча соҳаларида ҳам кескин ўзгаришлар, туб бурилишлар бўлганлигини кузатиш мумкин.

Айни шу давр Туронзамин халқлари тарихида ҳам мустаҳкам ўрин эгаллайди. Илк Уйғониш даври Ўрта Осиё мутафаккир олимлари Абу Наср Фаробий, Абу Райхон Беруний, Абу Али ибн Синоларнинг фуқаролик жамияти, давлатчилик ва давлат бошқаруви шакли ҳамда сиёсат ҳақидаги қараш ва таълимотлари жаҳон давлатлари ҳуқуқ тизими ҳамда ҳокимият бошқарувида ўзига хос мавқега эга. Шу ўринда, мустақил давлатимиз сиёсий, ҳуқуқий бошқарув тизимларида мутафаккир олимларимиз томонидан яратиб кетилган концепциялардан фойдаланилаётганлигини таъкидламасдан ўзга чорамиз йўқ. Қомусий алломаларимиз қолдирган улкан мерос Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат барпо этишнинг назарий-ҳуқуқий, тарихий асосларини ўрганиш, жамиятда суд-ҳуқуқ ислохотларни чуқурлаштиришда, аҳолининг ҳуқуқий онгини ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда катта аҳамиятга эгадир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини қуриш давлатимизнинг устувор мақсадларидан бири сифатида намоён бўлаётир. Айрим тадқиқотчилар бу борада кўпинча хориждан мисоллар келтиришга ҳаракат қилишади. Ҳолбуки, ўзимизнинг аجدодларимиз меросига мурожаат этсак, фуқаролик жамиятига доир қимматли манбаларга дуч келамиз. Мутафаккир аجدодларимиз қолдирган бой илмий-маънавий қадриятлардан нафақат илм-фан ривожини таъминлашда, шу билан бирга эркин ҳуқуқий демократик ҳамда фуқаролик жамиятини қуриш жараёнида ҳам кенг фойдаланишимиз мумкин. Чунки, уларда давлатчилик назарияси, Фуқаролик жамияти принциплари ҳамда демократик тамойилларни тадқиқ этишга етарли даражада эътибор қаратилган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Бобоев Б. Ҳ ва бошқалар. Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. Дарслик.2002.
2. История политических и правовых учений. Хрестоматия. - М., 2000.
3. Философский энциклопедический словарь.
4. Мухиддинова. Ф.Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар.ТДЮИ.2002.
5. Мухиддинова.Ф.Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар. Маърузалар матни.2005.
6. В.С.Нерсисянц. История политических и правовых учений .М. Норма. 1999.
7. Лейст.История политических и правовых учений. М.2000.
8. А.Ирисов. Абу Райхон Беруний ҳрқматлари. Т., "Ёш гвардия", 1973
9. М.Хайруллаев. Уйғониш даври ва Шарқ мутафаккирлари. Т., «Узбекистон», 1971
10. Фурқат Жўрақулов.Фуқаролик жамиятини ўрганиш институти катта илмий ходими.”Тафаккур“.2007 й.